

כיננו של הקו השחור: השאלה החרדית בסוציולוגיה של ישראל

נסים ליאון*

תקציר: בשנים האחרונות תופס חקר החרדים מקום בולט בסוציולוגיה של ישראל ובחקר התפתחותה של החברה הישראלית. במאמר סקירה זה אני מבקש לחזור אל עבודות יסוד אחרות בחקר החברה החרדית בישראל, במיוחד אל מחקרים שנכתבו בדיסציפלינה הסוציולוגית. התחקות אחר טענותיהם, מתוך התייחסות למציאות הפוליטית והחברתית שבה באו לעולם, מסייעת להבין כיצד כונן "קו שחור" מדומיין החוצץ אנליטית בין "החרדים" ובין החברה הכללית; כיצד הפכו החרדים מאתגר אידאולוגי ומושא למחקר עיוני, שולי יחסית, לאתגר פוליטי ומושא למחקר מעשי בולט. ייתכן הדברים עשויים להסביר גם כיצד זה לא פגשה עד כה המגמה הביקורתית בסוציולוגיה הישראלית את חקר החברה החרדית, וכיצד לא נדונו עד כה בשיטתיות יחסי הכוח המתנהלים בין החרדים ובין המדינה והמוסדות החוקרים אותם.

מילות מפתח: חרדים, המהפך, חברת לומדים, סוציולוגיה של חשד, חרדופוביה

כתיבת המאמר שלפנינו קיננה בי שנים אחדות. תחילתה בהזמנה לריאיון באחד מכלי התקשורת שעסק בתמורות המתרחשות בעשור או שניים האחרונים בחברה החרדית. המזמין תיאר אותי כ"מומחה לענייני חרדים". התואר הזה, "מומחה", עורר בי חוסר מנוחה. הסוציולוגיה שממנה באתי מביטה בו תדיר בחשד, ובצדק – בוודאי כשהמדובר ב"מומחה" לקבוצה אנושית, המועדת לתיוג ולהחלשה. תג המומחה כמו שייך אותי למנגנון כלשהו שהנתונים שהוא מספק יכולים לשמש מקור לשליטה ולהנדוס חברתי. אכן, עסקתי ועודי עוסק במשך קרוב לשני עשורים בשאלות סוציולוגיות, עיוניות ביסודן, שהחברה הדתית – ובתוכה זו החרדית – יכולה לשמש אתר אפקטיבי לבדיקתן. אך האם זה הופך אותי ל"מומחה לענייני חרדים"? עבודות ביקורתיות, המעוררות זה שנים ארוכות דיון בקשר שבין מומחיות אקדמית בתחומי מדעי החברה ובין מדיניות ושליטה פוליטית, הביאו אותי לתהות על התהוות מחקר החרדים בישראל בנושא מובחן ועל התהוותם של החרדים כקבוצה מובחנת. כיצד הפך במשך השנים חקר החברה החרדית מסוגיה עיונית ביקורתית, שמעסיקה מגוון תחומי מחקר, לנושא

* פרופ' נסים ליאון, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן תודה מקרב לב לקוראות ולקוראים, למבקרות ולמבקרים הרבים של גרסאות מוקדמות ומתקדמות של המאמר ובהם אלכסנדרה קלב, מיכל קרבאל-טובי, קימי קפלן, חזקי שהם, אסף שרעבי, שלמה גוזמן כרמלי, יהודית חסידה, חיה גרשוני ונטע פלדמן.

בעל משקל מעשי המזין שדה שלם של התמחות אשר אין בה דיון ביקורתי ומבט רפלקטיבי? בעמודים הבאים אטען כי מקור הדבר בתגובה המתפתחת לפוליטיזציה של החרדים ובהפיכתם מגורם שבשוליים הפוליטיים של ישראל לגורם בעל כוח. פריצתם הפוליטית, ודפוס חייהם המנוגד לדפוס הדומיננטי, הפכו את החרדים מעוד אחת מהקבוצות בפסיפס הלאומי לבעיה לאומית שגופי ידע ומדיניות מגויסים להתמודד איתה. אטען כי המחקר המעשי בחברה החרדית בישראל, שלא אחת גבולותיו עם המחקר העיוני מטושטשים, היה לשחקן פעיל בשרטוט "קו שחור" דמיוני החוצץ בין החרדים לכלל החברה. הקו השחור, המשמש כקו גבול אנליטי, משקף את אתוס ההיבדלות שעליו מצהירים בחברה החרדית וכך בכך הוא מספק לגיטימציה לתחום מומחיות נפרד. הוא גם נושא פרדוקס: הרצון לטשטשו מבליט אותו.

מחקרים רבים מאוד עוסקים כיום בחרדים במישרין ובעקיפין, בשלל תחומים כמו רפואה ומדעי הבריאות (Ivry, 2013), משפטים (מרגליות וזיכרמן, 2018), היסטוריה (טיקוצ'ינסקי, 2016), בלשנות (Assouline, 2010) ופולקלור (Guzmen-Carmeli, 2020). מחקרים אלו משרתים ברובם שאלה כללית, אינטלקטואלית ביסודה, ואינם מתיימרים (רובם לפחות) למסקנות מעשיות המבקשות לכוון את החברה החרדית ליעד כזה או אחר. לצד זאת, הדיון בחקר החברה החרדית מצומצם יחסית. עד כה הוא התמקד בעיקר בדרישה לדיוק היסטורי ומילוי חוסרים שונים בתולדות החברה החרדית והתפתחותה, כגון ההיסטוריה של מוסדות החינוך (קפלן, 2003), ובשאלות הנוגעות להבניה של מומחיות בנושא (קרנצ'ר, 2016), ופחות במרכיבים האפיסטמולוגיים של המחקר. לפיכך, במסגרת מאמר זה אני מבקש לחזור אל עבודות יסוד אחרות בחקר החברה החרדית, במיוחד אל מחקרים שנכתבו בדיסציפלינה הסוציולוגית בישראל. התחקות אחר טענותיהן, מתוך התייחסות למציאות הפוליטית שבה באו לעולם, תסייע להבין כיצד הפכו החרדים מאתגר אידאולוגי ומושא למחקר עיוני לאתגר פוליטי ומושא למחקר מעשי. בהקשר זה, חשיבות מיוחדת יש למהפכי המשנה של 1977 ולהשלכותיהם על חקר החברה החרדית. הדברים יוכלו להבהיר את החיבור בין העיוני למעשי, שבחקר החרדים נעשה כמעט דרך קבע. זאת ועוד, ייתכן שיוכלו להסביר כיצד זה לא פגשה עד כה המגמה הביקורתית בסוציולוגיה הישראלית את חקר החברה החרדית; כיצד לא נדונו עד כה בשיטתיות יחסי הכוח המתנהלים בין החרדים ובין המדינה והמוסדות החוקרים אותם.

מהפכי המשנה ושאלת ירושלים

התזות הגדולות שהתפתחו ביחס לחברה החרדית בישראל נגעו בעיקר לתמורות שהתרחשו בחוגי מפלגת אגודת ישראל, על הפיצולים והגוונים בה. חוגים אלו מכונים בשנים האחרונות בשיח הציבורי והאקדמי "הזרם המרכזי". אירוע חשוב בהתפתחות חקר הזרם המרכזי בחברה החרדית היה חילופי השלטון הדרמטיים ב-17 במאי 1977, עם עליית הימין בראשות מנהיג הליכוד מנחם בגין לשלטון – אירוע שזכה לכינוי "המהפך". שמואל נח אייזנשטרט תיאר את המהפך כאירוע שבו קבוצות שהיו מודרות מהמרכז או שכוונו הפוליטי נוטרל תפסו מקום בולט בהנהגתה של ישראל, ולעיתים אף הובילו אותה (אייזנשטרט, 2004). אלה היו למעשה "מהפכי משנה", שרשרת אירועים שהייתה להם השפעה מתמשכת על דיוקנה הפוליטי והחברתי של ישראל (ליאון, 2009). בין מהפכי המשנה בלט המקרה של החרדים.

המהפך תפס את אגודת ישראל בעיצומה של תמורה אידאולוגית. בשני העשורים הראשונים לקיומה של המדינה היה הזרם המרכזי בחברה החרדית נתון בעמדה של מחויבות הצהרתית למדינה היהודית. ואולם בתחילת שנות השבעים החלה לנשוב רוח ביקורתית בהנהגה הרוחנית החרדית, בעיקר בזו הליטאית (הלוי, 2017) – ראשית בהשפעת הצבא, שהיה למיתוס חדש ומסעיר בקרב הנוער, גם הנוער החרדי; ושנית בהשפעתה של תקופת שגשוג כלכלית קצרה, שהביאה עימה חשיפה מואצת לתרבות המערב. על כך נוסף משבר פוליטי סביב קידום של פתרונות הלכתיים בסוגיות דוגמת מיהו יהודי, שבהן הובילה ההנהגה החרדית עמדה אולטרה שמרנית (הלוי, 2020). החיבור בין מה שהחרדים התרשמו כי הוא התרת הרסן התרבותי ובין התרת הרסן ההלכתי הוביל לאורך שנות השבעים את הנהגתה הרוחנית של אגודת ישראל להעדיף את המבדל על פני המשותף. ברם, ההצטרפות לקואליציה של בגין אירעה במציאות מעברית. מצד אחד גברה מגמת ההיבדלות החרדית מהחברה הכללית, ומצד אחר גברה התלות הפוליטית של החרדים במדינה ובמשאביה (פרידמן, 1991). הפרדוקס התאפשר עם ירידתם של הכוחות הסוציאליסטיים, שהיו ריכוזיים יחסית בכל הנוגע להנהגת המדינה, ועליית כוחות ליברליים שאותם הוביל הימין הפוליטי. בשנות השבעים, בשעה שאליטות בחברה בישראל החלו להיפרד מהקו האידאולוגי שהוביל אותן במשך שני דורות (א' רם, 2006), האליטה החרדית החלה בחידוש עמדה אידאולוגית המחייבת "היבדלות פוליטית והתבצרות תרבותית" (בראון, 2002). עם זאת, הזנת הזרם המרכזי בחברה החרדית במשאבי מדינה חשפה את המפלגות החרדיות לאחריות השלטונית ולפוליטיזציה מוגברת של הנהגתן.

אחת הזירות שממנה ביקשו חוקרים ללמוד על תמונת העתיד האפשרית של חברה חרדית מתחזקת ופוליטית הייתה עיר הבירה ירושלים. במהלך שנות השמונים החל הדיון בהשפעה החרדית בירושלים לדחוק הצידה את השאלה העדתית-מזרחית במערב הבירה (ראו למשל חסון, 1987). סוגיית ההשפעה החרדית עלתה על סדר היום כאשר פרנסי העיר הבינו כי ירושלים המערבית עומדת לפני מהפך דמוגרפי. שאלת מקומם של החרדים בירושלים לא הייתה עניין חדש, ומפעם לפעם היא קיבלה הד בשיח הציבורי – למשל במאבקי החוגים הקנאים על שמירת השבת בעיר או בעניין החפירות הארכאולוגיות בה (פייגה, 2003). ואולם אחרי המהפך ב-1977, ובעיקר אחרי הפיכתם של החרדים לגורם פוליטי בעל משקל הצובר ידע והון שלטוני ובוודאי גם גישה למשאבים, הפכה סוגיית הדמוגרפיה החרדית מקור לחרדה בקרב לא-חרדים בירושלים, אשר חששו לעתידה החילוני והמודרני של עיר הבירה.

הגידול הטבעי באוכלוסייה החרדית, שאליה נוספה מסוף שנות השבעים גם אוכלוסייה הולכת וגדלה של חוזרים בתשובה ממוצא מזרחי, הפך את החרדים מקבוצה בולטת בפסיפס העירוני לקבוצה שעתידה של העיר, על תרבותה ועל מרקם חייה העדין, תלוי בה יותר ויותר. העיתונות המקומית הלא-חרדית שיקפה את הלך הרוח לגבי השינוי הצפוי והצמיחה שורה של כותבים ועיתונאים שהיו עתידים ללוות את הדיון בחרדים בעשורים הבאים. היא גם הביאה להתגייסותם של מכוני מחקר בעיר, מהם בחסות האוניברסיטה העברית, שביקשו להבין את המתרחש, לצבור ידע ומידע ולהציע תוכניות להווה ותסריטים ופתרונות לעתיד. לשם כך גויסה שורה של מומחים ממדעי החברה, גאוגרפים, סוציולוגים, סטטיסטיקאים וכלכלנים מאוניברסיטאות המחקר. אלה ערכו דיונים עיוניים על אודות עתיד העיר, שתוצאותיהם יתפרסמו בתוך שנים אחדות בניירות עמדה וחלקם אף יכללו המלצות יישומיות.

סינדרום תזת חברת הלומדים

החיבור בין אירועי המהפך ובין הפיכתם של החרדים מקבוצה אידאולוגית שבשוליים לקבוצה פוליטית הארוגה ביחסי השלטון, כשהמקרה של ירושלים הופך למעין מקרה מבחן, היה קריטי להאצת ההתעניינות הציבורית והאקדמית בחברה החרדית בשנות השמונים ובעיקר בשנות התשעים. השאלה "מי הם החרדים" הפכה מקור לדיון נרחב בשיח הציבורי והצמיחה מומחים לנושא הן בישראל והן מחוצה לה (ראו למשל Heilman, 1986). תשובות תיאוריות מפורטות לשאלה זו סיפקו הבנות ראשוניות ומסודרות יחסית. אחת הבולטות שבהן סוכמה ברב-המכר החרדים (לוי, 1989), שכותרו, אמנון לוי, הוגדר כבר באותה עת כ"כתב לענייני חרדים" בעיתון חדשות. המכירות לא היו מנותקות מתוצאות מערכת הבחירות הכלליות ב-1988, שבהן המחנה החרדי הגדיל את כוחו הפוליטי למרות הפיצולים הפנימיים הרבים בו. לוי הציג תמונה אקזוטית של חברה קרובה-רחוקה המתנהלת לפי חוקים משל עצמה, היררכית וכיתתית, רוויית קונפליקטים היסטוריים המפצלים אותה, מפולגת לתתי-קבוצות, אך יודעת להציג חזית אחידה בכל הנוגע להתמודדותה עם העולם שמחוץ לה. יתרה מזו, הספר תיאר את החרדים כחלקת ארץ לא ידועה ומסגר את החרדים כמי שמצויים באזור קרוב אך רחוק. אפשר לומר כי הספר, על אף היותו פופולרי, היה בבחינת פריצת דרך של ממש, אך לא בחקר החברה החרדית כי אם בכינונו של נרטיב הקו השחור: הוא חשף את החברה החרדית בפני קוראיו בחברה הכללית, וכך כבד תרם לחציצה בין החברות. מאז חזר לוי לנושא הזה שוב ושוב במהלך שנות עבודתו העיתונאית והטלוויזיונית. דומה כי הוא הבין מה הפך את ספרו לרב-מכר: משהו בחרדים מושך את העין הלא-חרדית, החילונית והדתית – סקרנות, מציצנית לעיתים, המהולה בדחייה ובאימה.

הדינמיקה של כינון הקו השחור התבטאה גם בשיח האקדמי. בשנות השמונים היה נתון תחום חקר החרדים בישראל בידי שתי דיסציפלינות במדעי החברה, גאוגרפיה וסוציולוגיה, ובראשו בלטו שני חוקרים מאוניברסיטת בר-אילן, הגאוגרף יוסף שלהב והסוציולוג מנחם פרידמן. כבר בתום המחצית הראשונה של אותו עשור טענו השניים כי חלה תמורה בחברה החרדית: מחברה הממוקדת בהתבצרות דתית ובהתכנסות חברתית היא הפכה לחברה המבקשת לשרוד ולהשפיע באמצעות תנועה אל מחוץ למחוזותיה המבודלים. את המגמה הזאת כינו שלהב ופרידמן "התפשטות תוך הסתגרות" (שלהב ופרידמן, 1985). עם זאת, השניים התרכזו בתיאור ובניתוח אחד משני מרכיבי הדינמיקה: ההסתגרות. שלהב הדגים את הדינמיקה של ההסתגרות החרדית באמצעות התחקות אחר התארגנותן הגאוגרפית של קהילות חרדיות בירושלים, ותיאר זאת כתנועה חברתית ותרבותית מורכבת של היברלות והשלמה (שלהב, 1991). הוא טען כי מגמת היציאה החוצה של החרדים והמגע עם החברה הלא-חרדית – מטרותיהן הן מעין השלמה הנדרשת לשרידות דפוס ההסתגרות בתוך מציאות מרובת אוכלוסין ומעוטת משאבים. פרידמן, לעומתו, זיהה בכל זאת בדינמיקה פונקציונלית זו מקור לתמורה פנימית מהותית המייחדת את החברה החרדית בישראל מקהילות חרדיות מחוצה לה: הפיכתה לחברת לומדים (פרידמן, 1991).

תזת חברת הלומדים היא מהחשובות והמובילות בחקר החברה החרדית בישראל עד לרגע כתיבתן של מילים אלו. התזה סוכמה בספר יסוד בחקר החברה החרדית, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, שפרידמן פרסם בראשית שנות התשעים (פרידמן, 1991). המונח

"חברת לומדים" לכד בשתי מילים הוויית חיים, תהליך היסטורי ואתוס מכונן. לטענת פרידמן, לאחר השואה ניסו החרדים לשקם את קהילותיהם באמצעות בנייתו של אתוס חינוכי וערכי שלפיו הגברים משתקעים לאורך חייהם בעולם לימוד התורה, מתוך רצון לשמר את העולם שהיה ולשקמו (וראו גם שאול, 2015). רצון זה הוגשם לכדי דפוס חיים כלל-חרדי בזכות התנאים הפוליטיים שיצר המהפך: הליכוד הסכים שהסדר מכסות הלומדים, "תורתו אומנותו" – שדחה עד אז את השירות בצבא למספר מצומצם של מועמדים לשירות חובה, כל עוד הם לומדים במסגרות מסודרות עד גיל הפטור הקבוע בחוק – יפנה את מקומו לדחיית שירות גורפת לכלל תלמידי הישיבות החרדיות (ברק ארז, 2010). לטענת פרידמן, התוצאה הייתה הפיכת החברה החרדית בישראל, בן לילה כמעט, מחברה שיש בה סקטור מתרחב של לומדים, תלמידי ישיבות ואברכים לחברה שהיא חברת לומדים. רצף הלימוד מהישיבה אל הכולל לאברכים הפך לתן תקן עבור גברים חרדיים, לתסריט תרבותי של קיום חרדי נכון, ראוי ומתוגמל חברתית (זיבצנר ולהמן, 2014; פלדמן, 2015). החברה החרדית הפכה את שדרת ההנהגה הרוחנית – מי שמכונים "גדולי התורה" – מגוף אמורפי לגוף מוביל שיש לציית לו (שטמפפר, 2017), ונעשתה תלויה יותר ויותר במערכת הפוליטית המספקת לה את התשתית הכלכלית והמשפטית הנחוצה למימוש אורח החיים הזה כמורטוריום מתמשך (פרידמן, 1991). תאוריה עיונית בולטת שהייתה לתזה מתחרה גרסה כי החברה החרדית מתנהלת כתרבות מובלעת (סיון, 1991). תזה זו ניסתה למשוך את המחקר על חרדים מהמקומי אל המחקר ההשוואתי וראתה בקבוצות דתיות שמרניות תרבות-נגד. היא תיארה את החברה החרדית כחברת מובלעת המחזיקה בתרבות מובלעת, והדבר תאם אנליטית את מה שחוקרים זיהו כמאפייני היסוד של החברה החרדית: היבדלות פיזית ותרבותית. כמו המונח "חברת לומדים", גם המונח "תרבות מובלעת" היה למטבע לשון אלגנטי ולכלי עבודה יעיל בחקר החברה החרדית בישראל.

בעוד המונח "תרבות מובלעת" זכה לשימוש אנליטי רב משום האפשרויות ההשוואתיות שהיו בו, המונח "חברת לומדים" שיקף מציאות היסטורית וסוציולוגית קונקרטית שעניינה גם את הדיון הפוליטי בחרדים. באופן מוזר מאוד, המונח "חברת לומדים" העניק הן לחרדים והן למתעניינים בהם טיעון משותף. בעיניים חרדיות המונח תיאר את הגשמתו של אידיאל דתי, אם לא לאומי; בעיניים לא-חרדיות, בעיקר מצד מבקרי דפוס ההסתגרות בתחומי מה שתואר כחברת לומדים, המונח תיאר בעיה חברתית, אם לא לאומית. כך הייתה "חברת הלומדים" למונח יסוד בחקר החברה החרדית המקפל בתוכו את שניות הקו השחור. מחד גיסא, הוא העניק עוגן להבנה כוללת של החברה החרדית מבחינה עיונית; מאידך גיסא הוא הציב מטרה מעשית – שימור או ביטול של מציאות זו.

מבחינה עיונית, כבר בתחילת שנות התשעים היו מי שביקרו את תזת חברת הלומדים. היו שטענו כי אינה נתמכת בנתונים כמותיים אלא נשענת על ניתוח היסטורי כללי; מי שביקר בשנות השמונים והתשעים בערים במרחב החרדי היה יכול להתרשם בקלות כי אין מדובר בחברה נטולת מסחר או תעשייה זעירה. הוכחה ותיקוף כמותי של תזת חברת הלומדים עתידים היו להיעשות רק לקראת שנות האלפיים, בעבודה מסודרת ושיטתית של גורמים ממשלתיים וחוקרי מדיניות (חסידה, 2020). אך זו לא הייתה הביקורת היחידה. טיעוניו של פרידמן התמקדו לא מעט במרכיב הגברי בחברה החרדית – הנהגה, אברכים, שיח למדני – ופחות בשאלת מקומה של האישה בהסדר זה; לתפקידה של האישה החרדית בחברת הלומדים הוא הקדיש

מאמר קצר. הוא ראה בה גורם פונקציונלי מסייע וחשוב להשגת ההסדר המשפחתי הנדרש לשימור החברה – הגבר לומד והאישה מפרנסת, והיא גורם שווה ערך מבחינת חלוקת הרווחים הרוחניים של חברת הלומדים (פרידמן, 1988). אך דומה כי התיאור הזה היה חסר את הדינמיקה גופא, ובוודאי את נקודת המבט הנשית על המציאות. כך למשל האנתרופולוגית תמר אלאור חשפה בחיבור אתנוגרפי נדיר, משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות, שהיה לרב-מכר (אלאור, 1992) את המחיר האורייני והתרבותי שנשים חרדיות נושאות (וראו גם נריה-בן שחר, 2008).

עבודה ביקורתית חשובה אחרת על תזת חברת הלומדים הייתה מחקריו של עמירם גונן (2000, 2005). גונן השווה בין המציאות החרדית בישראל ובין המציאות בקהילות החרדיות במערב ועמד על השוני הבולט ביניהן: בישראל החרדיות אכן התפתחה כחברת לומדים, אך מחוץ לישראל היא התפתחה במציאות שאינה נוחה לפיתוחה של חברה כזאת. טענה נוספת שעלתה מעבודתו הייתה כי אולי אין ביכולתן של ממשלות ישראל לשנות את חברת הלומדים ישירות, אך המדינה בהחלט יכולה להציב תנאים נוחים לקליטתם של חרדים וחרדיות המבקשים לעזוב את חברת הלומדים ולהצטרף אל "חברת העובדים".

ביקורת נוספת הציגו מחקריו של קימי קפלן, שטען כי תזת חברת הלומדים משקפת בעיקרה אתוס חרדי-ליטאי ומתבטאת על חשבון אתוסים אחרים בחברה החרדית, למשל האתוס החסידי (וסרמן, 2015). כמו אלאור, גם קפלן בחר להציב במוקד המחקר לא את "החרדיות" כי אם את "החרדים"; לא את האידאולוגיה המנוסחת מלמעלה, תרתי משמע, כי אם את הלך החיים, את הריתמוס. את מקומה של הפרקטיקה האליטיסטית, כלומר הלימוד, תפסו במחקריו של קפלן סוגיות "עממיות" יותר החוצות את חיי החברה החרדית באשר היא והמשקפות את הריאליזם של החיים החרדיים: תקשורת פורמלית ופופולרית, דרשנות, זיכרון קולקטיבי, מסרים תורניים, מוסדות חינוך, ביקורת עצמית, שאלת מעמדם של חוזרים בתשובה (קפלן, 2007).

כך או אחרת, עבודותיו הסוציולוגיות של פרידמן, בעיקר זו שטבעה את המונח "חברת הלומדים", ועבודות עיוניות אחרות שחלקו את גישתו או ביקרו אותה (ראו למשל וסרמן, 2015; כהנר וזיכרמן, 2013; ליאון, 2010; Stadler, 2007; Schifman & Finkelman, 2014), היו היסודות העיוניים לחקר החברה החרדית לאחר המהפך. תזת חברת הלומדים הייתה למעין סינדרום תאורטי: רבות מהעבודות שנכתבו בעקבותיה או בתגובה לה ניסו לאפיין את החברה החרדית או סקטורים בתוכה ולנסח חוקיות כוללת באשר לאורחות חייהם של החרדים. תופעה זו העלתה שורה של שאלות עיוניות על אורח החיים הייחודי שיוחס לחרדים ואף הפיקה תובנות פוליטיות מעשיות, שהפכו חיוניות יותר ויותר לנוכח מה שנראה היה כפריצתו המעשית של הקו השחור והופעתה של "החרדיות המשתררת" (דן, 1998). אחד השחקנים החשובים בתהליך זה היה מפלגת ש"ס, על דיוקנה החידתי.

חידת ש"ס

ש"ס היא פרק חשוב בתולדות המפלגות החרדיות, אך היא גם פרק חשוב בתולדות המפלגות העדתיות בישראל. המפלגה החרדית-מזרחית הוקמה ב-1984 במטרה לשמש בית פוליטי למי שבתחומי חברת הלומדים כונו "הספרדים". בתוך שני עשורים הפכה ש"ס לאחד הכוחות

הפוליטיים המבוססים בישראל. היא לא תאמה את הדיוקן הסוציולוגי של החרדיות, שעד אז תוארה בדרך כלל בידי חוקריה כתופעה מזרח-אירופית במהותה (פרידמן, 1991). היא גם חרגה מהמסלול המוכר של מפלגות עדתיות וחרדיות שקדמו לה והצליחה במקום שמפלגות עדתיות כשלו בו בעבר. היא נשענה יותר ויותר על ציבור מזרחי שומר מסורת שאינו חרדי. הופעתה טלטלה אפוא את נקודות המבט הרווחות הן ביחס לחקר החרדים והן ביחס לחקר המזרחים. לא בכדי היא תוארה באחד החיבורים החשובים שנכתבו על אודותיה כחידה, כאניגמה (פלד, 2001).

עם הצלחותיה האלקטורליות של ש"ס התעצם המחקר העוסק בה, והוא נחלק לשני מסלולים. האחד נסב סביב שאלת התשתית הפוליטית שלה כתנועה עדתית מזרחית והיה פתוח לעמדות שבאותה עת נחשבו בתחום מדעי החברה לביקורתיות (פלד, 2001). המסלול השני עסק בתיאור ובניתוח הרקע ההיסטורי להתפתחותה של ש"ס והשפעתה כתנועה דתית. מסלול זה נקשר במידה רבה בתזות הגדולות של מדעי היהדות והסוציולוגיה של החברה החרדית, שעליהן כבר עמדתי לעיל (רביצקי, 2006). בכל הנוגע למסלול הראשון, אפשר לומר כי כבר מתחילת שנות התשעים הפכה ש"ס מקור לעבודות מחקר שביקשו לפענח את סוד כוחה הפוליטי האתני (ראו למשל הורקין, 1992; טסלר, 2003; פלדמן, 2001). אך מחקרים אלו לא היו רק מענה לכתב חידה הדורש פענוח; הם עובדו כמעין כתב אישום, אם נגד המפלגה החרדית-מזרחית, שהפער בין הצהרותיה החברתיות למעשייה הדתיים בלט לעין (שטרית, 2004), ואם נגד המדינה – הופעתה של ש"ס הוצגה כתוצר של מדיניותה הכלכלית והחברתית. ש"ס תוארה ככוח דתי פונדמנטליסטי מהפכני, אשר כמו תנועות דומות לה בעולם, המקדמות פוליטיקה של זהות, צמחה על גלי הריאקציה העממית האוטנטית לחטאיה המתמשכים של ההגמוניה: הדרה אתנית וחלוקת עבודה מעמדית לא-שוויונית. לפיכך היו מי שביקשו לראות בה פנטום פוליטי שיעלם כאשר ישתנו התנאים החברתיים (לוי ואמריך, 2001). המסגור הזה, שחסר את האבחנה בין המרכיב הפוליטי לדתי בחרדיות המזרחית שש"ס צמחה ממנה, שלל את האפשרות לראות בה תנועה דתית שיש לה עומק היסטורי. כך הוחמץ מיצוי הפוטנציאל של המחקר הביקורתי העוסק בש"ס.

מעט מאבחנה זו נמצא במחקרים שהתמקדו בשאלת מקורותיה ההיסטוריים והתרבותיים של ש"ס. אך ההתמקדות בסיפורה הפנימי של החרדיות המזרחית באה על חשבון התרחקות מדיון ביקורתי בתנאים המבניים שמתוכם התפתחה. מי שהורה על הכיוון הרצוי בתיאור הסיפור הדתי החרדי של ש"ס היה פרידמן, שפרק מספרו על החברה החרדית (2001) הוקדש לתנועה. פרידמן תהה על החיבור בין הנהגה חרדית לציבור שאינו חרדי. שאלתו זו נכחה במאמר פרוגרמטי שפרסם שלמה דשן, שעסק באפיון דתיותם של המזרחים (דשן, 1994). דשן הציג את הופעתה של ש"ס כאירוע בעל משקל היסטורי, מפני שמוביליה התכוונו לתקן את דתיותם של המזרחים בדרך חרדית החורגת מהדרך המתונה שחוקרים ייחסו למזרחים כאקסיומה כמעט. בשלב זה התפצל המחקר בין עבודות מחקר היסטוריות, שביקשו למלא את חלל הידע על אודות המקורות ההיסטוריים של החרדיות המזרחית (בראון, 2000; הורוביץ, 2000) ובין עבודות סוציולוגיות ואתנוגרפיות, שביקשו להבין את המסר החרדי שבשמו פעלה ש"ס ואת ההשפעה של פעיליה ורבניה על אורחות החיים הדתיים של המזרחים בישראל (אלאור, 2006; ליאון, 2010; פלדמן, 2001; Lehmann & Siebzeher, 2006).

אך מה שחשוב לענייננו כאן הוא שש"ס הפכה לגורם מאיץ בחקר החברה החרדית. לכך היו שתי סיבות. ראשית, משום שהתחוויה השפעתה של הפוליטיקה שלאחר 1977 על הכוחות החדשים שעיצבו את המאבק על דיוקנה העתירי של ישראל במאה העשרים ואחת (ראו למשל קימרלינג, 2004). שנית, משום שש"ס כאמור לא התמיינה בקלות לחוקיות של המחקר בחרדים, שהתרכזו עד אז בתזת חברת הלומדים. טרם התבססותה של ש"ס היה נדמה כי דיוקנה הסוציולוגי של החברה החרדית, האתני וההיסטורי כאחד, ברור. והנה התברר כי ש"ס יכולה להרחיב את שורותיה ולטשטש את הקו השחור, כלומר לא להתחשב בחוקיות התאורטית וההיסטורית שהמחקר טען לה, והדבר הגביר את אי-הוודאות הפוליטית והחברתית ביחס לחרדים. מגמה זו השתקפה היטב במערכות הבחירות של שנות התשעים. ממפלגה שמספר המנדטים שלה חרס-פרתי, מעין אגודת ישראל ספרדית, הגיעה ש"ס במערכת הבחירות ב-1999 ל-17 נציגים והייתה למעין "ליכוד עם כיפה" (Tepe & Baum, 2008). היא הצליחה להגדיל את שורות החברה החרדית, להרחיב את שוליה, ולהפוך את החרדיות מאופציה אידאולוגית מסוגרת שהתפשטתה תלויה בגידול המוגרפי טבעי לאופציה פוליטית שהתפשטתה היא פונקציה של פעילות דתית אקטיבית. ש"ס הוצגה כאיום מעל שורת דימויים של ערכים ליברליים שהמרכז הפוליטי בישראל אחז בהם ודימה עצמו כסוכנו המקומי (רז-קרקוצקין, 2000; ח' רם, 2006). כבר למחרת הבחירות הללו דרשו קובעי מדיניות יותר מידע, יותר מחקר ויותר הבנה באשר לחרדים המזרחים ולהשפעתם האפשרית על עתידה של ישראל. החידה של ש"ס הייתה גם לחידת החרדים בכלל. הרצון הפוליטי לבלום את ש"ס בישר את הרצון הפוליטי לבלום את השפעתם הפוליטית הממשית או המדומה של החרדים. מאחורי הש"סופוביה – הפחד מש"ס, שליווה את ש"ס בשנות התשעים (הלמן ולוי, 2001) – עלתה ופרחה החרדופוביה, הפחד מהחרדים. החזית שנקבעה למערכה זו הייתה שאלת הגיוס לצבא, והמחקר על החרדים התגייס אליה.

שאלת הגיוס בחקר החרדים

אחד הסימנים של מהפכי המשנה של 1977 היה הסדרי דחיית הגיוס הגורפת של צעירים חרדים. הסדרים אלו עוררו במשך השנים תרעומת רבה בקרב חוגים חילוניים ודתיים כאחד. הם הוצגו כפריבילגיות פוליטיות הפוגעות ביסודות השוויון בפני החוק ובסולידריות החברתית. עתירות משפטיות הנוגעות לגיוס החרדים הוליכו להקמת שורה של ועדות ציבוריות (ברק ארז, 2010; כהן, 1993). את החשובה שבהן, ועדת טל – בראשות שופט בית המשפט העליון בדימוס צבי טל – הקימה ממשלת ישראל ב-1999 במטרה למצוא הסדר חוקי. בתום דיוניה המליצה הועדה לדחות את הגיוס לבני 18-23, ובגיל 23 תונהג שנה שבה יוכלו תלמידי ישיבות חרדיות להכריע על דרכם ולבחור אם להמשיך ללמוד במסגרות חברת הלומדים או לצאת לתעסוקה (ועדת טל, 2000). חוק דחיית שירות תלמידי ישיבות שתורתם אומנותם, התשס"ב-2002 התבסס על המלצות ועדת טל ונכנס לתוקף ב-2003. ואולם חילונים וחרדים כאחד מתחו עליו ביקורת שוב ושוב, הכניסו בו תיקונים ופנו לערכאות בעניינו. בפברואר 2012 פסל בג"ץ את החוק (שהפך בינתיים למטולא מרוב שינויים), בנימוק כי אינו חוקתי, אינו

מידתי ויישומו כשל.¹ מאז היה גיוס החרדים לנושא פוליטי בוער שבגיננו קמות ונופלות ממשלות, נושא אייקוני שאפשר לבנות סביבו מסעות אלקטורליים מהירים המתבססים על שימוש פוליטי בקו השחור החוצץ בין "הם" ל"אנחנו". יש לציין כי השימוש הזה גם שימר את עבודת ההתגייסות החרדית הפוליטית.

ועדת טל הייתה הראשונה שהכירה בכך ששאלת הגיוס אינה רק עניין אזרחי אלא גם סוגיה כלכלית. הוועדה השתכנעה כי חברת הלומדים היא מלכודת עוני. שנת ההכרעה הייתה אמורה לפרוץ את המלכודת ולאפשר לצעירים חרדים להשתלב בשוק התעסוקה הישראלי באופן חוקי. הנגזרת הכלכלית של חברת הלומדים אמנם לא הייתה עניין חדש; פרידמן עצמו העלה את הנושא בהודמנויות לא מעטות ואף העיד על כך בוועדת טל עצמה. ואולם בניגוד למרכיב האזרחי בשאלת הגיוס, שנשען לא מעט על ניתוח האידאולוגיה החרדית, המרכיב הכלכלי חייב פנייה למתודה כמותית בחקר החרדים והתבססות על מסד נתונים ברור ומעודכן של נתונים כמותיים. כביכול היה זה אך שינוי מתודי, אך השינוי הזה היה במידה רבה למהפכה בחקר החרדים. ההיררכיה בתחום התהפכה: את מקומו של המחקר העיוני תפס מעתה המחקר המעשי, ובראשו מחקרי המדיניות. שאלת גיוס החרדים הפכה לשאלת גיוס המחקר על חרדים לצרכים מעשיים.

במשך שנים ארוכות הסתמך המחקר על החרדים על עבודות היסטוריות, תאורטיות ואתנוגרפיות. התובנות העיוניות שעלו ממנו היו חשובות מאוד ותרמו לא מעט להבניית החרדים במחקר ולכינונו של הקו השחור, לפחות בצורתו האנליטית, הסקרנית והלא-מגויסת. אך כדי לתכנן עתיד חדש, או למנוע אחד כזה, היה צורך לתרגם את העולם העיוני ואת תובנותיו לשפתם המעשית והכמותית של מעצבי מדיניות ומעריכי תקציב ומימון. לשם כך נדרשו מקורות מימון וגיוס משאבים מסיבי, ואלו נמצאו בשתי זירות שנעשו מעורבות יותר בשאלת עתידה של החברה החרדית בישראל כחברת לומדים. זירה אחת הייתה משרדי ממשלה שסדר יומם נגע ישירות בליבת החיים של חברת הלומדים, בעיקר משרד החינוך, הרווחה, התעסוקה, הכלכלה והביטחון. זירה שנייה הייתה יהדות התפוצות, בעיקר בצפון אמריקה, שהנהגתה ותורמיה הגדולים לחברה החרדית ביקשו להביא לשינוי יצרני-כלכלי בחברה זו. כאן התבלטו הפרציה היהודית בניו יורק, ארגון הג'וינט הוותיק ואף כמה תורמים חרדים גדולים לעולם הישיבות. ההתגייסות לפתרון שאלת חברת הלומדים הביאה לשטף של מחקר העוסק בחברה החרדית. אך אם בעבר השתמשו חוקרים במשאבים שגייסו כדי לקדם את מחקריהם העיוניים במטרה להבין את מפת הזהויות הישראלית שלאחר המהפך, הרי הפעם הייתה הדרישה קונקרטיה – לא רק עיון, אלא גם ואולי בעיקר כלים ורעיונות שיאפשרו הכוונה מעשית של המציאות.

מכוני מחקר, דוגמת מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות שבאוניברסיטה העברית, היו בין הראשונים שטענו כי חלה תמורה בחברת הלומדים החרדית. בלטה בהקשר זה סדרת מחקריו של יוחאי חקק על אודות השתלבותם של צעירים חרדים בצבא, במפלגות לא-חרדיות ובשוק התעסוקה (חקק, 2003, 2004, 2005). המכון הישראלי לדמוקרטיה יזם תוכנית מחקר ייעודית לנושא החרדי, וזו הפיקה שורת מחקרים על צדדיו האזרחיים, הכלכליים, האקדמיים והאידאולוגיים. מחקרים אלו עסקו למשל בשילוב של חיילים חרדים בצבא (מלחי, 2017),

1 החוק נפסל סופית ב-2017. ראו בג"ץ 1877/14.

בשילובם של חרדים וחרדיות בשוק התעסוקה ובחסימתו בפניהם (מלאך, 2016), בהשתלבות גברים ונשים ממוצא חרדי בלימודים אקדמיים (קלעגי ובראון-לבינסון, 2017), ובדפוסי הנהגה ואזרחות בחברה החרדית לנוכח התמורות בתמונת המציאות (בראון, 2011). במהלך העשור האחרון פרסמו חוקרי המכון עשרות ניירות עמדה, מחקרים וחיבורים בנושאים אלו. גולת הכותרת הייתה פיתוחו של שנתון סטטיסטי שסיפק לראשונה זה שנים ארוכות מאגר גמיש ונגיש של נתונים כמותיים על החברה החרדית בישראל (מלאך ואחרים, 2017). גם מכון ירושלים הוותיק, שבמסגרתו התפרסמו מחקרי יסוד על אודות החרדים, הקים מחדש מערך מסודר למחקר ודיון. מוביל המיזם, עמירם גונן, ייסד כתב עת ייעודי לענייני החרדים (כתב העת לחקר החברה החרדית), עודד הקמת מאגר מחקרים בנושא ועקב מקרוב אחר השתלבותם של צעירים וצעירות חרדים במוסדות האקדמיה הישראלית. מוסד שמואל נאמן בטכניון התגייס אף הוא לדיון בעתיד השתלבותם של צעירים חרדים בצבא ובאקדמיה (ראו למשל גל ואחרים, 2012). מכון טאוב ומכון שורש, שעסקו בפיתוח שיטתי של תמונת המצב הסטטיסטית של ישראל, הקדישו בעשור האחרון אף הם יותר ויותר מקום לשאלת עתידה של החברה החרדית (ראו למשל רגב, 2016; 2019). חוקרי מכון שורש, ובראשם הכלכלן דן בן-דוד, הביאו בחשבון את ההשפעה הדמוגרפית של החרדים בישראל וראו בחינוך החרדי את המפתח לעתידה של ישראל כמדינה מודרנית (ראו למשל בן-דוד, 2011). הרוח המעשית של עבודת המחקר הביאה גם להקמתו של מכון מחקר חרדי ייעודי – המכון החרדי למחקרי מדיניות. אנשי, מהם חרדים ומהם שאינם, אספו, תיעדו וניתחו נתונים כמותיים ששיקפו את התמורות בחברה החרדית. מה שאולי הבחין את המכון החרדי היה התמקדותו במיפוי הצרכים הנדרשים לחברה החרדית, בניגוד למכני מחקר אחרים, שחתרו לשינוי דפוסי חיים שמקורם אידאולוגי. אם כן, בתוך כעשור התפתח שדה מחקר ענף, גדוש ועשיר שקצב הפרסומים בו מהיר. הוא התמקד בעיקר בשאלות מעשיות הנוגעות לשילוב או חסימה של חרדים בחברה הרחבה בזירות חיכוך מרכזיות: אקדמיה, צבא, תעסוקה ומגדר. דרך תחום המגדר התאפשר דיון בתמורות במשפחה החרדית, ולכך אתיחס בפרק הבא. בתחום מחקרי המדיניות על החרדים, בהיותו שדה ידע מתפתח, ניטשו אמנם מאבקים על יוקרה, חשיפה ציבורית ונטילת קרדיט, אבל אם נניח לרגע לצד הפוליטי של הדברים נראה בכירור כי לאחר כ-15 שנה של מחקר מעשי על החברה החרדית אנו מחזיקים בתמונה סטטיסטית גדושה מבעבר. אך מה באשר לטענות התאורטיות?

אחד הניסיונות הבולטים לגזור בכל זאת תזה עיונית חדשה מתוך מערכת הנתונים החדשים על תמורות בחברה החרדית הוא עבודתה של הגאוגרפית לי כהנר. כבר בתחילת העשור הנוכחי טענו היא ושותפה למחקר, חיים זיכרמן, כי מאז 2003 מתפתחת בחברה החרדית שדרה הולכת ומתרחבת של מי שהם מכנים "חרדים מודרניים", אנשים שממשיכים לחיות בגבולות החברה החרדית אך מתנהלים בגמישות רבה יותר ביחס להסדרי חברת הלומדים: רוכשים מקצוע, רוכשים תארים, יוצאים לעבוד (כהנר וזיכרמן, 2013). ה"מודרניות" של אותם חרדים נובעת ממגעם המוגבר עם העולם שמחוץ למובלעת החרדית ומהשתלבותם בשלל זירות, מקצועות ואופקים שבעבר (הקרוב) נדמה כי הם רחוקים מהם. תהליך זה מתרחש כמובן בשעה שקמות יוזמות ממשלתיות וחוף-ממשלתיות להכשרת חרדים וחרדיות, נוסדות מכללות אקדמיות ותוכניות אקדמיות ייעודיות להכשרתם לשוק העבודה, ושאלת שילובם של חרדים במערכות התעסוקה – שהייתה שולית יחסית – הופכת לסוגיה ערה שנוכחת בשיח הציבורי. השניים

סיכמו את התזה במחקר מדיניות שהתפרסם במכון הישראלי לדמוקרטיה תחת הכותרת *חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל* (כהנר וזיכרמן, 2013). מובן שכאשר התפרסם המחקר הוא עורר מיד ביקורת כפולה, אם מצד מי שביקש ראיות כמותיות ואם מצד מי שביקש לראות בחרדים המודרניים פריפריה חברתית של מוקד החיים החרדי, שעודנו חברת הלומדים. ואולם התזה של כהנר וזיכרמן התאמתה כעבור זמן, משנאספו עוד ועוד נתונים שלימדו על מגמה קבועה ועקבית בחברה החרדית בישראל והראו כי מאז השינויים הכלכליים שאירעו ב-2003 הצטרפו לשוק התעסוקה הישראלי נשים וגם גברים, אם באמצעות הכשרות ייעודיות ואם באמצעות רכישת תואר אקדמי (מילצקי, 2017).

לאחרונה ערכה כהנר עבודת מחקר (שכבר קיבלה ביטוי בשיח הציבורי) המציעה מפת מציאות חדשה להבנת החברה החרדית הנתונה לתמורה מודרנית. כהנר מתארת השתלבות גוברת של נשים וגברים בשוק התעסוקה, גיוס לצבא ואינדיבידואליזציה (מלאך וכהנר, 2017; כהנר, בדרפוס). לטענתה, המתבססת על מחקר עומק כמותי בחקר החברה החרדית – שהתבסס עד כה על טיפולוגיות היסטוריות של חלוקה בין ליטאים, חסידים וספרדים – יש לתת את הדעת לטיפולוגיה חדשה המושפעת מתגובות החברה החרדית ללחצי התמורה המודרנית. מצד אחד כוחות שמרניים מנסים להגן על חברת הלומדים ולבצר את דפוסיה כנגד התמורות, ומצד אחר כוחות "מודרניים" מנסים להגמיש את גבולותיה וליצור מערכת חדשה של שייכות וזהות לנוכח התמורות. בין שני אלה עומד ציבור רחב המחזיק במגוון זהויות מסורתיות, שלחלקו יש זיקה לעמדות שמרניות ולחלקו זיקה לעמדות מודרניות. עבודתה של כהנר מספקת מבט חדש על מה שמכונה "הזרם המרכזי" בחברה החרדית ומאפשרת לשקף אותו או להבנתו סביב כוחות השינוי המתאגרים את דפוס חברת הלומדים. מאז עבודתו של פרידמן לא התפרסמה תזה סוציולוגית כוללת וכולטת כל כך בסדר הטיפולוגי שהיא עורכת בתיאור החברה החרדית הישראלית, ואשר הוטמעה מהר כל כך בעבודתם של מוסדות המדינה העוסקים בחרדים, למשל במשרדי המועצה להשכלה גבוהה.

קעת התברר כי סינדרום תזת חברת הלומדים – דהיינו, החיפוש אחר חוקיות טיפולוגית מכלילה בחברה החרדית – לא רק שטרם נס ליחו, אלא שתוצריו אף זוכים לקשב במישורי העשייה והמדיניות. בד בבד נחשף הצורך ברפלקציה ובניתוח ביקורתי של המחקר המעשי על החברה החרדית ותוצריו. ב"ניתוח ביקורתי" איני מתכוון רק לחשיפתם של דפוסי ניצול בתעסוקה או של הטמעת אידאולוגיה מדינתית כזו או אחרת בהכוננתה של החברה החרדית. כוונתי גם לבחינת האופן שבו קטגוריות אנליטיות והבניה של ידע סטטיסטי עלולים לשמש (ואולי כבר משמשים) כלגיטימציה למדיניות פוליטית שאת טיבה והשלכותיה יש לברר (Kravel-Tovi, 2016). במילים אחרות, ביקורת האפיסטמולוגיה של הידע המחקרי והמוסדי על החרדים לנוכח השימוש בו יכולה לכל הפחות לספק תשתית להבנתו של הקו השחור, אם לא למחיקתו, ולהראות כיצד הוא משמש כמוצר פוליטי ואידאולוגי להבדלתם של החרדים. אני מבקש להרחיב מעט בדברים אלו בשני הפרקים החותמים את המאמר.

הדרישה לסוציולוגיה של חשד

עם התגברות העניין בחברה החרדית והמחקר העוסק בה גובר גם החשד כלפי מחקר זה, אך לעת עתה הוא ניכר בעיקר בחוגים חרדיים ריאקציונריים. פמפליטים, קונטרסים וחיבורים

שכותביהם מבקרים את חוקרי החברה החרדית ואת המחקר בעניינה. חלק מהחומרים הללו, שסגנונם קושר בין לשון אקדמית לחרדית, מלמדים על היכרות בלתי אמצעית עם תאוריות ופעילות של המחקר המעשי ועם דמויות בתחום זה. מצד אחד, מחלקם עולה הודאה בכך שהמחקרים בהחלט משקפים את המתרחש בחברה החרדית. מצד אחר, הביקורת בהם מתייחסת אל המסקנות העולות ממחקרים אלו לדידם – שינוי אורחות חיים שבעיני חלקים בחברה החרדית הם עקרוניים ואף מקודשים. אם נשהה לרגע את הדרישה לנימוס אקדמי, ייתכן שנתרשם דווקא מהמאמץ הביקורתי החרדי המפנה את נקודת המבט אלינו החוקרים.² הביקורת באה לידי ביטוי בניסיון למפות את המחקר המעשי בחברה החרדית; לחשוף את האינטרסים הפוליטיים העומדים מאחורי המחקר; ובעיקר לטעון כי המחקר הזה משרת מאמץ מדינתי פטרונלי לשינוי אורח החיים החרדי, שאת פשרו האידאולוגי והפוליטי יש לברר. לפיכך מכאן ואילך אני מבקש להתעכב על שני כוחות תמורה שהמערך האפיסטמולוגי שלהם משולב באינטרסים ובהפעלת כוח, ולכן מגמה ביקורתית במחקר הייתה אמורה לחשוף בהם: המדינה ושוק העבודה.

במונח "מדינה" כוונתי כאן בעיקר לפקידות הגבוהה, לאנשי תכנון וכלכלה, למכוני מחקר המשמשים כקבלני משנה ומנסחים את מדיניותה של ישראל, ולמעשה לכל מי שמבקש לנסות ולהגדס חברה חרדית חדשה וחברה ישראלית חדשה עוד יותר. אין בידינו מחקר על הניסיון הזה. אין בידינו מחקרים שיטתיים העוסקים באנתרופולוגיה או בסוציולוגיה פוליטית של המדינה והחרדים. רוב המחקרים ממוקדים באינטרס של החרדים והחרדיות, ואולי מדויק יותר לומר כי הם ממוקדים בהבניה של האינטרס הזה; הם חוזרים שוב ושוב אל נתוני ראינות העומק עם חרדים וחרדיות, אל מסדי הנתונים הכמותיים, אל משחקי רגרסיות או דפוסי תמות, אך כמעט שאין עיסוק ביקורתי, תאורטי לכל הפחות, בשכבה המנהלת את חוקי המשחק, הבונה הגדרות ונרטיבים סטטיסטיים ומעניקה להם תוקף וכוח פוליטי – המדינה. אין גם עיסוק בשכבה המקבילה שהתהליך הזה יצר בחברה החרדית – שכבת עסקנים, מתווכים, בעלי עמותות וכן הלאה – שהפכו גם הם להיות בעלי אינטרסים ובהקשרים מסוימים אף יצרו תלות של המערכות המדינתיות בהם (ראו למשל אסבן ובכר-כהן, 2020). ההישענות הנפוצה על מידע כמותי ואיכותני המגיע משכבה זו והצגתה כמומחית לעניין החרדי אינה מוצגת בביקורתיות מספקת. ההסתמכות הלא-ביקורתית של המדינה על הנחותיה הסוציולוגיות והאינטרסים הפוליטיים של שכבה זו כמו מעבה את הקו השחור המשורטט בין החברה החרדית לחברה הכללית.

על פוטנציאל הניתוח הביקורתי בחקר מדיניות אפשר ללמוד ממחקריה של לטם פריי-חזן (2013) על מדיניות החינוך בחברה החרדית. פריי-חזן נותנת מקום לא רק לשיח החרדי העוסק בחינוך; היא גם מנסה להבין את הבנייתן של ההגדרות ושל מערכת החינוך החרדית ולהציף סוגיות רגישות שביקורת אקדמית אינה יכולה להתעלם מהן, למשל הלגיטימציה שהמדינה מעניקה לאפליה האתנית במערכת החינוך החרדית. התייחסות חשדנית מסוימת כלפי שכבת המתווכים אפשר למצוא במחקרי המדיניות של גוף עסקי דווקא, חברת אגורא מדיניות

2 ביקורת כזאת הועלתה בחוברות לא חתומות המחולקות ברחוב החרדי, למשל בחוברת שכותרתה "המחקר המועז: כך משתלטים מוסדות האקדמיה על הציבור החרדי" (אלול תשע"ט) או בחוברת שכותרתה "מידע דרכני על מהלכי השלטון לחילון המיליון השביעי – החרדי – בארץ הקודש" (חוליות, גיליון 3, תמוז תשע"ט).

(העוסקת במחקר מדיניות ובהפקה של ניירות מידע לקובעי מדיניות וגופי מדינה), שאותם מוביל וכותב נרי הורוביץ, מיועצי המדיניות המובילים בישראל (ראו למשל הורוביץ, 2018). ואולם לרוב, הפוליטיקה של יחסי המדינה והחרדים, כלומר הדרך שבה המדינה תופסת את החברה החרדית ופועלת בנושא, אינה מטופלת כמעט. יחסי חרדים ומדינה עודם נבחנים דרך המתח האידאולוגי וההיסטורי השורר בין החרדים למדינה (ליאון, 2016): עד כמה החרדים מזדהים עם המדינה, מה יחסם לציונות, מה מקומם במוסדות פטריטיים. יוצאת דופן בהקשר זה היא עבודת הדוקטור של גלעד מלאך (2013), מי שהפך לאחד החוקרים המובילים בחקר מדיניות חרדים. אך גם עבודה זו נוטה להתכונן ביחס המדינה לחרדים שלא באמצעות ניתוח ביקורתי של הקטגוריות ויחסי הכוח המתפתחים בין המדינה לחרדים, אלא דווקא דרך שאלות הנוגעות לחסמים מדינתיים על שילובם של החרדים בכלל החברה הישראלית. אם כן, בעודנו מתבוססים בשאלות על חסמים, נתונים ואינטגרציה ובפענוח הטיפולוגיה החרדית החדשה, איננו מפתחים דיון ביקורתי יותר וחשדני יותר באחד הצדדים הפעילים בהנדסת המציאות – המדינה.

יש צד נוסף לדברים, והוא שוק התעסוקה. אנו חוקרים הרבה את שוק התעסוקה בכל הנוגע להתמודדויות של עובדות ועובדים חרדיים או של מעסיקים ומעסיקות במפגש הרב-תרבותי המרתק הזה (Wasserman & Frenkel, in press), אולם איננו נוקטים כמעט גישה ביקורתית. הדבר בולט במיוחד בכל הנוגע למחקר על תעסוקת נשים חרדיות. אין זה סוד כי מנקודת המבט העסקית רבים טוענים שטוב להעסיק נשים חרדיות; הן מתוארות לא אחת כעובדות צייתניות שמסתפקות במועט וחרדות לפרנסת הבית (קלינר קסיר ואחרים, 2018). כאן יש כמובן להתייחס לסכנה שבניצול התלות של נשים אלו, אך מעבר לכך, יש לתהות מדוע נשים חרדיות מגיעות לשוק התעסוקה יותר מגברים. התשובה המוכרת היא תחזוקתה של חברת הלומדים. כפי שכבר הראתה אלאור, חברת הלומדים מתירה לנשים חרדיות לרכוש השכלה ואפילו השכלה מתקדמת, בתנאים מפותחים וסגורים תרבותית ככל האפשר ובתנאי שהשכלתן תשרת את תחזוקת חברת הלומדים (אלאור, 1992). אך האם קריירה והתפתחות אישית מקובלות אידאולוגית? מחקרים מראים בבירור כי נשים חרדיות חושבות יותר ויותר במונחים של פיתוח אישי ויזמות (ראו למשל נוביס דויטש ורובין, 2017; קלעג'י וכהן, 2017), אך מה שנשמט בדרך כלל מהמחקרים מכווני האינטגרציה הללו הוא התמודדותן היומיומית עם רכילות, תיוג וסימון – כל מה שמספרים אינם יודעים לספר. ואולי מעסיקים מעדיפים נשים חרדיות על גברים, בדיוק מאותן מסיבות הקשורות במעמדן המוחלש? הן נושאות מנעד של אפשרויות וחסמים שאינם קיים אולי במקרה של גברים; בעיני מעסיקים יש בהן פוטנציאל לתעסוקה גמישה, כלומר קל יותר לנצלן. זו כמובן תפיסה גברית כמוכה. ולכן, לצד השאלה החשובה כיצד נשים חרדיות מתמודדות עם שוק העבודה יש לעמוד גם על אופן הבנייתן בשוק העבודה – לא כסוכנות של שינוי אלא כסוכנות של שימור, ולא רק של הערכים החרדיים אלא גם של מאזני הרווח וההפסד של המעסיקים.

על הפוטנציאל הטמון בניתוח ביקורתי של שוק התעסוקה החרדי המודרני, הממוגרד בחסות המדינה והשוק, אפשר ללמוד משתי עבודות בולטות שהתפרסמו. האחת היא התייחסותו הביקורתית של גדי אלגזי להשתלבותן של נשים חרדיות בסניף חברת הייטק בעיר החרדית מודיעין עילית (אלגזי, 2006). במאמרו "מטריקס בבילעין" טען אלגזי כי נשים חרדיות מנוצלות בשוק העבודה הישראלי וקשר בין הגיון הקו הירוק להגיון הקו השחור, בין ההתנהלות

הניאורליברלית הצרה של מעסיקים ובין האינטרסים הלאומיים הרחבים של המדינה. עבודה דומה, אך אמפירית יותר, היא של מיכל פרנקל וורדה וסרמן על ההבניה של נשים חרדיות בענף ההייטק. פרנקל וסרמן ראינו 40 נשים חרדיות עובדות ותיארו כיצד מדיניות התעסוקה הלאומית מאפשרת כיום לנשים חרדיות לשדרג את יכולתן להתפרנס, אך בה בעת מווסתת את יכולתן להתקדם מקצועית (Frenkel & Wasserman, 2016; וראו גם גרשוני ולרנר, 2017).

אפשר כמובן לשאול אם הניתוח הביקורתי אינו הופך חרדים וחרדיות לגורם סביל מדי, אם אין אנו נופלים למלכודות הוויכוח המוכר סביב מה שדני רבינוביץ' תיאר בעבר כסינדרום "המסע המפותל להצלת נשים חומות" (רבינוביץ', 1995). זו שאלה לגיטימית, והמענה לה מורכב. לעת עתה אני מבקש להסב את תשומת הלב לכך שיש למחקר בישראל ניסיון רב בהתפתחותו של מחקר מבחין העוסק בקבוצת מיעוט יהודית וביחסיה עם המדינה ושוק התעסוקה: המחקר על יוצאי ארצות ערב וצפון אפריקה, מי שמכונים בלשון הסוציולוגים הישראלים "מזרחים". בתחילת הדרך, המחקר על מזרחים עסק לא מעט בשאלות דומות לאלה המעסיקות כיום את המחקר בחברה החרדית. אלה היו מחקרים על קליטה ואינטגרציה, ואם היו בהם ביטויי ביקורת הם נגעו למרחק שבין דרישות המדינה או החברה ובין המתרחש בפועל. הם גם תמיד קראו לרגישות ולהבנה תרבותית בהינתן הפערים התרבותיים בחברה. לאחר מכן הגיע גל ביקורתי יותר, שבמידה רבה נמשך עד היום, ואשר העמיד לבחינה ביקורתית את כל הקטגוריות, ההנחות, המונחים והיחסים בין מדינה לאתניות (חבר ואחרים, 2002). סיפורם של המזרחים החל להילמד לא רק בהקשר של תרבותיהם והשתלבותם במערכות חיים שונות, אלא גם מתוך בחינה ביקורתית של האינטרסים של המדינה, של דובריה, של הפקידות שלה. כך גם בכל הנוגע לשוק התעסוקה. אני מודה שהיה למהלך הביקורתי מחיר לא פשוט, ולעיתים התאוריה גברה על הריאליה (מזרחי, 2017). אך נכון לעתה, מהלך ביקורתי דומה חיוני לחקר החברה החרדית במטרה לאתגר את האפיסטמולוגיה של הקו השחור, אם לא לבטל אותה.

סיכום: בין חרדופוביה לערובופוביה

בעבודת דוקטור שהתפרסמה לאחרונה נטען כי מחקר החברה החרדית סובל מ"חרדיוולוגיה" – התמחות יתר בחקר חרדים (קרנצ'לר, 2016). המחקר על חרדים, כך נטען שם, מאופיין ברצון עז להפוך את הנושא הזה משולי לבולט, ובד בבד הוא משמש כסוכן ידע השותף לתיגוג של מושאו. דפוס זה אינו חדש בסוציולוגיה של הידע האקדמי על קבוצות המועדות לתיגוג והחלשה. פרשנות ביקורתית דומה לזו של קרנצ'לר על חקר החברה הישראלית כבר ביטא בעבר הסוציולוג גיל אייל בעבודתו על ההבניה של הידע המזרחני המתייחס לערביי ישראל וליוצאי ארצות האסלאם, "המזרחים". לטענתו של אייל, לידע המזרחני היה חלק בהבניית עמדתם המוחלשת מעמדית ותרבותית של ציבורים אלו, וכמו היה שותף להנצחת הסטיגמטיזציה שהוטלה בהם (אייל, 2005).

במסגרת מאמר זה ניסיתי למקד את התפתחות חקר החרדים בישראל בתוך הקשר סוציו-היסטורי. בהקשר זה חשובה הייתה התגובה למהפך ב-1977 והפוליטיזציה של החרדים. אפשר לראות גם בהופעתה החידתית של ש"ס ובהישרדותה פרק חשוב בהתפתחות חקר החברה החרדית. בוודאי יש לתת את הדעת על התגייסות המחקר האקדמי להתמודדות עם שאלת גיוס החרדים לצבא ועם שאלות רחבות יותר הנוגעות לדיוקנה הדמוגרפי העתידי של ישראל. כל

זה אינו מנותק גם מהמעבר שהתרחש בחקר החברה החרדית מהשאלה הכללית "מי הם החרדים?" לשאלות מעשיות כמו לאן מועדות פניה של החברה החרדית וכיצד אפשר לגייסה לצרכיה של מדינת היהודים.

אפשר להבין מדוע החברה החרדית משמשת מוקד למחקר בכלל ולמחקר מובחן בפרט, אך הסיבה אינה בהכרח אינטלקטואלית גרידא. היא אינה מסתכמת בתהייה על אופני התמודדותה של חברה מסורתית אולטרה-שמרנית עם מציאות מודרנית משתנה. הסיבה לעניין המחקרי בחברה החרדית קשורה גם בשאלה פוליטית שחשיבותה גדלה והולכת מאז אירועי המהפך ב-1977. חרדים תופסים עצמם כמרכז ריבוני בכל הנוגע לניהול אורח חיים יהודי תקין, כפי שמיכאלה ניות תיארה לאחרונה במונח "ריבונות שכנגד" (ניות, 2018). הנכחתם של החרדים בסוציולוגיה של ישראל נעה בין תיאורו וניתוחו של מיעוט יהודי החשוף למבט סטיגמטי במדינת היהודים ובין סוציולוגיה שעוסקת במה שאפשר לכנות "שוליים יהודיים ריבוניים". סוף כל סוף החרדים מחזיקים בזהות האתנו-לאומית של קבוצת הרוב היהודית, גם אם הם חלוקים על דרכה הדתית. יהיו אף מי שיתארו עמדה זו כריבונית. "חרדים", כתב משה רוסמן בספרו היסטוריה יהודית?, "יכולים להגדיר עצמם כיהודים האמיתיים היחידים ולנתק את הקשרים עם כל האחרים הקוראים לעצמם בשם זה" (רוסמן, 2010, עמ' 44). אפשרות זו מאתגרת את התשתיות האידאולוגיות והתרבותיות של המפעל הלאומי היהודי המודרני, ובר כבוד מבחירה לחוקרים ולקובעי המדיניות את חשיבותם של החרדים והחרדיות הן לעתידה הדמוגרפי של ישראל והן לזהותה.

הכול מסכימים כי בהינתן התנאים הנוכחיים שבהם נכתב מאמר זה, האוכלוסייה החרדית הופכת להיות מרכיב מפתח בעתיד הדמוגרפיה של ישראל. ואם אוכלוסייה זו תהיה רחוקה ממשאביה של המודרניות, עתידה של ישראל כמדינה מפותחת ומתקדמת מבחינה כלכלית לוט בערפל. כתוצאה מכך, מחקרים העוסקים בחרדים – מחקר על שילובם בשוק העבודה, בחינת דרכי גיוסם של צעירים חרדים לצה"ל, בחינת החסמים בפני הוצאתם מחברת הלומדים – מוצגים כעניין שיש לו משמעות אסטרטגית. הדבר יכול להסביר את התפתחות חקר החרדים, ה"חרדיולוגיה", כמענה לחרדופוביה – הפחד מהשתלטות החרדים והניסיון העיוני והמעשי להבין מי הם ומהן אפשרויות השפעתם. אך יש ללכת צעד נוסף ולתהות: האומנם המניע של מחקרים אלו, בעיקר במסלול המעשי, הוא עתיד המודרניזציה בישראל? או שמא המניע הוא עתיד החברה היהודית בישראל, או ראיית החרדים כמאגר היהודי הזמין האחרון לביצור העמדה ההגמונית של האתנוס היהודי בישראל? האם מאחורי החרדופוביה עומדת אולי ערכופוביה, כלומר הפחד היהודי מגידולה של האוכלוסייה הערבית ומכוחה הפוליטי הגובר בכנסת ישראל בשנים האחרונות? (ח'מאיסי, 2011). האם החרדים מעוררים פחד דמוגרפי בקרב חילונים ודתיים ליברליים ובה בעת משקיטים את השד הדמוגרפי הלאומי-ציוני? האם יש קו מחבר בין ההיגיון הלאומי-ציוני ובין ההיגיון הכלכלי? שאלות אלו יכולות להזין סוציולוגיה חדשה וביקורתית יותר בחקר החברה החרדית בישראל; סוציולוגיה פוליטית שראוי שתגלה רגישות למתח שבין מחקר על קבוצה סטיגמטית מורחקת מהמרכז ובין דיון בקבוצה ריבונית שמגויסת להישרדות קבוצת הרוב. סוציולוגיה כזאת יכולה לסייע גם לסוציולוגיה הביקורתית לדלג מעל משוכותיה של החרדופוביה, הסמויה והגלויה, המשמשת כמניע לחרדיולוגיה. בסוציולוגיה כזאת הניתוח הביקורתי יעסוק בבחינת יחסי ניצול וביקורת האפיסטמולוגיה של חקר החרדים. היא תציב את חקר החרדים בתוך הדיון הרחב יותר של הסוציולוגיה של ישראל; היא

תעסוק לא רק בשאלת הגיוון של הזהות הישראלית החדשה אלא גם בבחינת האינטרסים של כוחות ביורוקרטיים, פוליטיים ואף עסקיים, המבקשים לבצר את ליבת הזהות היהודית של ישראל מול תהליכי הגיוון האתניים והלאומיים של מעמד הביניים, והמשתמשים לצורכיהם בהבלטתו או בטשטושו של הקו השחור.

מקורות

- אייזנשטרט, שמואל נח. (2004). *תמורות בחברה הישראלית*. משרד הביטחון.
 אייל, גיל. (2005). *הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות*. מכון ון ליר.
 אלאור, תמר. (1992). *משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות*. עם עובד.
 אלאור, תמר. (2006). *מקומות שמורים: דת, אתניות ומגדר במחוזות תנועת התשובה*. עם עובד.
 אלגזי, גדי. (2006). *מטריקס בבילעין: סיפור על קפיטליזם קולוניאלי בישראל של ימינו*. תיאוריה וביקורת, 29, 173-191.
 אסבן, אברהם, ויעל בכר-כהן. (2020). *מובילי דרך: מנהיגות אזרחית חדשה בחברה החרדית*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
 בג"ץ 1877/14, התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' הכנסת ואחרים (פורסם בנבו, 12.9.2017).
 בן-דוד, דן. (2011). *דו"ח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות*. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
 בראון, בנימין. (2000). *חכמי המזרח והקנאות הדתית: נקודות לקראת בחינה מחודשת*. *אקדמות*, י', 289-324.
 בראון, בנימין. (2002). *מהתבדלות פוליטית להתבצרות תרבותית: החזון איש וקביעת דרכה של היהדות החרדית בארץ-ישראל (תרצ"ג-תשי"ד)*. בתוך מרדכי בר און וצבי צמרת (עורכים), *שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל (עמ' 313-364)*. יד בן-צבי.
 בראון, בנימין. (2011). *לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת (מחקר מדיניות 89)*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
 ברק ארז, דפנה. (2010). *גיוס בחורי הישיבות: מפשרה למחלוקת*. בתוך דבורה הכהן ומשה ליסק (עורכים), *צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל (עמ' 13-39)*. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
 גונן, עמירם. (2000). *מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקאי ולקחים לישראל*. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
 גונן, עמירם. (2005). *בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון*. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
 גל, ראובן, איליה זטקובצקי וגלעד מלאך. (2012). *שילוב חרדים: מודל, תסריטים ומיפוי*. מוסד שמואל נאמן.
 גרשוני, חיה, ורבקה לרנר. (2017). *גלימה צנועה: החינוך המשפטי החרדי בהיבט המגדרי*. *מעשי משפט*, ט(1), 212-217.
 דן, יוסף. (1998). *החרדיות המשתררת: תוצר של ישראל החילונית*. אלפיים, 15, 234-253.

- דשן, שלמה. (1994). הדתיות של המזרחים: ציבור, רבנים ואמונה. אלפיים, 9, 44-58.
- הורוביץ, נרי. (2000). ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי. *כיוונים חדשים*, 2, 30-60.
- הורוביץ, נרי. (2018). *יציאה בשאלה: סיכון, סיכוי ומדיניות חברתית*. אגורא מדיניות.
- הורקין, אמיר. (1992). גיוס פוליטי, אתניות, דתיות והצבעה לתנועת ש"ס [חיבור לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב].
- הלוי, יאיר. (2017). ההתנגדות להתלהבות החרדית בעקבות מלחמת ששת הימים. בתוך עופר שיף ואביבה חלמיש (עורכים), *ישראל 1967-1977: המשכיות ומפנה (עמ' 221-246)*. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- הלוי, יאיר. (2020). *מהפכת החרדיות החדשה בשנות השבעים* [חיבור לקבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן].
- הלמן, שרית, ואנדרה לוי. (2001). ש"ס בעיתונות הישראלית. בתוך יואב פלד (עורך), *ש"ס: אתגר הישראליות (עמ' 390-424)*. ידיעות אחרונות.
- וסרמן, נאוה. (2015). מימי לא קראתי לאשתי: זוגיות בחסידות גור. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- ועדת טל. (2000). *הועדה לגבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות — דו"ח, בראשותו של השופט צבי א' טל*. אתר הכנסת.
- זיבצנר, בתיה, ורודר להמן. (2014). השידוכים בעולם החרדי: סמכות, גבולות ומוסדות. *מגמות*, מט(4), 641-668.
- זכר, חנוך, יהודה שנהב ופנינה מוצפיי-האלר (עורכים). (2002). *מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש*. מכון ון ליר.
- ח'מאיסי, ראסם. (2011). מבוא: דמוגרפיה, הנדסת דמוגרפיה והשיח הדמוגרפובי. בתוך ראסם ח'מאיסי, *ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (4) (עמ' 13-22)*. מכון ון ליר.
- חסון, שלמה. (1987). *מחאת הדור השני: תנועות חברתיות-עירוניות בירושלים*. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- חסידה, יהודית. (2020). *השתתפות נשים חרדיות בשוק העבודה: מעקב אחר שינויים בקהילה 1983-2008* [חיבור לקבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב].
- חקק, יוחאי. (2003). מאהלה של תורה למאהל הטירונים: מפגש בין מודלים תרבותיים. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חקק, יוחאי. (2004). *בין קודש לתכל'ס: גברים חרדיים לומדים מקצוע*. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חקק, יוחאי. (2005). *רוחניות מול גשמיות בישיבות הליטאיות*. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- טיקוצ'ינסקי, שלמה. (2016). *למדנות, מוסר ואלטיזם: ישיבת סלבודקה מליטא לארץ ישראל*. מרכז זלמן שזר.
- טסלר, ריקי. (2003). *בשם השם: ש"ס והמהפכה הדתית*. כתר.
- כהן, יחזקאל. (1993). *גיוס כהלכה: על שחרור תלמידי ישיבות מצה"ל*. נאמני תורה ועבודה.
- כהנר, לי (ברפוס). *החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

- כהנר, לי, וחיים זיכרמן. (2013). *חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- לוי, אמנון. (1989). *החרדים*. כתר.
- לוי, גל, וזאב אמריך. (2001). ש"ס ו"חזיון התעתועים" האתני. בתוך יואב פלד (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות (עמ' 126-158). ידיעות אחרונות.
- ליאון, נסים. (2009). מהפכי המשנה ב-1977 ומקומם בצמיחתה של תנועת ש"ס. ישראל, 15, 1-32.
- ליאון, נסים. (2010). *חרדיות רכה: התחדשות רתית ביהדות המזרחית*. יד בן-צבי.
- ליאון, נסים. (2016). *המצנפת והדגל: לאומיות שכנגד בחרדיות המזרחית*. מכון ון-ליר.
- מזרחי, נסים. (2017). הסוציולוגיה בישראל לאן? מסוציולוגיה של חשד לסוציולוגיה של משמעות. *מגמות*, נא(2), 69-114.
- מילצקי, יהודית. (2017). *מפרנסות על החומה: נשים חרדיות בסביבת עבודה הטרוגנית*. המכון החרדי למחקרי מדיניות.
- מלאך, גלעד. (2013). *אסטרטגיות של מדיניות ציבורית ביחס לחרדים* [חיבור לקבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים].
- מלאך, גלעד. (2016). *מכניסה לתעסוקה לתעסוקה מכניסה* (מחקר מדיניות 111). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מלאך גלעד, מאיה חושן ולי כהנר. (2017). *שנתון החברה החרדית בישראל 2016*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מלאך, גלעד, ולי כהנר. (2017). נגיעות מודרניות או חרדיות מודרנית: אומדן מספרי לתהליכי מודרניזציה בחברה החרדית. *תרבות דמוקרטית*, 17, 19-51.
- מלחי, אסף. (2017). *צבא התעסוקה לחרדים* (מחקר מדיניות 116). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מרגליות, יורם, ויורם זיכרמן (עורכים). (2018). *המשפט והחרדים בישראל* (כרך א). אוניברסיטת תל אביב.
- נוביס דויטש, נורית, ואסנת רובין. (2017). *אני לומדת למבחן ולא לחיים – האמנם? ממידור לחיבור בהתמודדותן של סטודנטיות חרדיות עם שניות תרבותית*. *תרבות דמוקרטית*, 17, 203-240.
- ניות, מיכאלה. (2018). *עת צרה ליענקב: תיאולוגיה פוליטית חרדית והבנייתה כריבונות שכנגד* [חיבור לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן].
- נריה-בן שחר, רבקה. (2008). *הנשים החרדיות ותקשורת ההמונים בישראל: דפוס חשיפה ואופני קריאה* [חיבור לקבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים].
- סיון, עמנואל. (1991). *תרבות המובלעת*. אלפיים, 4, 45-99.
- פייגה, מיכאל. (2003). *חזון העצמות השבורות: חרדים מול ארכיאולוגים בעיר דוד*. בתוך עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? (עמ' 56-81)*. מכון ון ליר.
- פלד, יואב. (2001). *חידה ושמה ש"ס*. בתוך יואב פלד (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות (עמ' 52-74). תפוז – ידיעות אחרונות.

- פלדמן, נטע. (2015). הון בריאותי ומדיקולטורזיציה בחברת המשתדכים החרדית [חיבור לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב].
- פלדמן, ענת. (2001). גורמים בצמיחת מפלגה חדשה: התאחדות הספרדים שומרי התורה (תנועת ש"ס) [חיבור לקבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן].
- פרייחזן, לטם. (2013). החינוך החרדי בישראל: בין משפט, תרבות ופוליטיקה. מאגנס. פרידמן, מנחם. (1988). האישה החרדית. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, מנחם. (1991). החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- קימרלינג, ברוך. (2004). מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל – בין ריבוי תרבויות למלחמת תרבות. עם עובד.
- קלינר קסיר, ניצה, שלומית שהינו-קסלר ואסף צחור-שי. (2018). בין בחירה לאין ברירה: מה משפיע על היקף שעות העבודה של נשים חרדיות. המכון החרדי למחקרי מדיניות. קלעגי, תהילה, ואורנה בראון-לבינסון. (2017). השתלבות מתבדלת: חרדים אקדמאים במשק הישראלי (מחקר מדיניות 115). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קלעגי, תהילה, ואשר כהן. (2017). ציות וסמכות במובלעת שמרנית הנאלצת להיפתח לסביבה: מקרה הבוחן של רכישת השכלה אקדמית בקרב נשים חרדיות בישראל. תרבות דמוקרטית, 17, 241-266.
- קפלן, קימי. (2003). חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים. בתוך עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? (עמ' 224-278). מכון ון ליר.
- קפלן, קימי. (2007). בסוד השיח החרדי. מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל.
- קרנצ'ר, מלאכי. (2016). התפתחות החרדיוולוגיה: מגמות ומאפיינים בחקר החרדים בישראל [עבודה לקבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב].
- רבינוביץ', דני. (1995). המסע המפותל להצלחת נשים חומות. תיאוריה וביקורת, 7, 5-19.
- רביצקי, אביעזר (עורך). (2006). ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים. מרכז יצחק רבין ועם עובד.
- רגב, איתן. (2016). אתגרים בהשתלבות חרדים בלימודים אקדמיים. בתוך אבי וייס (עורך), דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2016 (עמ' 184-224). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- רגב, איתן. (2019). מאפייני שוק הדיור ופריסתה הגיאוגרפית של האוכלוסייה החרדית בישראל (מחקר מדיניות 145). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רוסמן, משה. (2010). היסטוריה יהודית? כתיבת היסטוריוגרפיה יהודית בעידן פוסט-מודרני. הקיבוץ המאוחד.
- רז-קרקוצקין, אמנון. (2000). מורשת רבין: על חילוניות, לאומיות ואוריינטליזם. בתוך לב גרינברג (עורך), זיכרון במחלוקת: מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה (עמ' 89-108). אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- רם, אורי. (2006). הזמן של הפוסט: לאומיות והפוליטיקה של הידע בישראל. רסלינג.
- רם, חגי. (2006). לקרוא איראן בישראל: העצמי והאחר, דת ומודרניות. מכון ון ליר.

- שאול, מיכל. (2015). פאר תחת אפר: החברה החרדית בישראל בצל השואה, 1945-1961. יד בן-צבי.
- שטמפפר, שאול. (2017). צמיחתה של תופעת הגדולים. בתוך בנימין בראון ונסים ליאון (עורכים), הגדולים: אישים שעיצבו את החברה החרדית (עמ' 11-20). מאגנס.
- שטרית, סמי שלום. (2004). המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה 1948-2003. עם עובד.
- שלהב, יוסף. (1991). עיירה בכרך: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שלהב, יוסף, ומנחם פרידמן. (1985). התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- Assouline, Dalit. (2010). The emergence of two first-person plural pronouns in Haredi Jerusalemite Yiddish. *Journal of Germanic Linguistics*, 22(1), 1-22.
- Frenkel, Michal, & Varda Wasserman. (2016). Corporate work-family policies and gender-religiosity intersectionality. *Academy of Management Annual Meeting Proceedings*, 2016(1), 12851.
- Guzmen-Carmeli, S. (2020). Eating the Bubbe: Culinary encounters between secular and Haredi Jews in Bnei Brak. *Food and Foodways*, 28(2), 69-90.
- Heilman, Samuel. (1986). *A walker in Jerusalem*. Summit Books.
- Ivry, Tsipy. (2013). Halachic infertility: Rabbis, doctors, and the struggle over professional boundaries. *Medical Anthropology*, 32(3), 208-226.
- Kravel-Tovi, Michal. (2016). Introduction: Counting in Jewish. In Michal Kravel-Tovi & Deborah Dash-Moore (Eds.), *Taking stock: Cultures of enumeration in contemporary Jewish life* (pp. 1-28). Indiana University Press.
- Lehmann, David, & Batia Siebzeher. (2006). *Remaking Israeli Judaism: The challenge of Shas*. Hurst.
- Schifmann, Daniel, & Yoel Finkelman. (2014). The Kollel movement in the state of Israel: A pedagogic and ideological typology. *Israel Studies Review*, 29(1), 106-128.
- Stadler, Nurit. (2007). *Yeshiva fundamentalism: Piety, gender, and resistance in the ultra-Orthodox world*. New York University Press.
- Tepe, Sultan, & Roni Baum. (2008). Shas' transformation to "Likud with Kipa"? A Comparative Assessment of the Moderation of Religious Parties. In Asher Arian & Michal Shamir (Eds.), *The election in Israel 2006* (pp. 69-100). Routledge.
- Wasserman, Varda, & Michal Frenkel. (in press). The politics of (in)visibility displays: Ultra-Orthodox women maneuvering within and between visibility regimes. *Human Relations*.